

ΤΑΣΙΑΡΧΗΣ Γ. ΚΟΛΙΑΣ

Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΚΑΙ ΤΑ ΖΩΑ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

Το ενδιαφέρον για τη μελέτη της σχέσης του ανθρώπου με το περιβάλλον κατά το παρελθόν, δηλαδή για το θέμα του Συμποσίου, αναπτύχθηκε κυρίως με τη στροφή της ιστορικής έρευνας προς θέματα, τα οποία εξετάζουν τις αντιλήψεις και τους παράγοντες που επηρεάζουν την εξέλιξη του ανθρώπου. Επελέγη ως αντικείμενο του Συμποσίου η εποχή από τον Ζ΄ έως τον ΙΒ΄ αιώνα (αν και βεβαίως δεν υπήρξαν ουσιαστικές διαφορές στη σχέση ανθρώπου – ζώου – φύσης στις διάφορες περιόδους της ζωής του Βυζαντίου) αφενός, επειδή είναι η κυρίως βυζαντινή περίοδος, αφετέρου, επειδή την εποχή αυτή σημαντικό μέρος των πηγών αποτελεί μεν επεξεργασία παλαιότερου υλικού, περιγράφει όμως σε μεγάλο ποσοστό αυτό που συμβαίνει στην καθημερινή ζωή, ευρίσκεται δηλαδή πιο κοντά στην πραγματικότητα σε σύγκριση με σχετικά κείμενα της προηγούμενης περιόδου.

Όσον αφορά την επιστημονική ενασχόληση με τη μελέτη της συνύπαρξης του ζώου και του ανθρώπου στον Μεσαίωνα, η βιβλιογραφία για τη Δύση είναι αρκετά πλούσια. Το γεγονός αυτό πρέπει να αποδοθεί στο ενδιαφέρον που έχει αναπτυχθεί κατά τις τελευταίες δεκαετίες για τέτοιου είδους θέματα. Σχετικά με τις αντιλήψεις, πρέπει να επισημανθεί ότι, τουλάχιστον στην αρχή, οι βάσεις επί των οποίων οικοδομήθηκαν αυτές, τόσο στην Ανατολή όσο και στη Δύση, ήταν κατά το μεγαλύτερο ποσοστό κοινές: η αρχαία παράδοση και οι χριστιανικές πεποιθήσεις. Σε αυτές προστέθηκαν βέβαια οι παραδόσεις και οι αντιλήψεις άλλων λαών, όπως, προκειμένου για τη Δύση, των γερμανικών φύλων.

Η βυζαντινολογική βιβλιογραφία για το υπό εξέταση ζήτημα είναι πολύ πιο περιορισμένη. Η μέχρι σήμερα ενασχόληση με το θέμα «ζώα» στο Βυζάντιο οφειλόταν, αφενός, στο ενδιαφέρον των φιλολόγων για τα ανωτέρω κείμενα

και τη χειρόγραφη παράδοσή τους και, αφετέρου, σε αυτό των θεολόγων για τη θέση του Ανθρώπου μέσα στη Δημιουργία. Και βέβαια οι σχετικές με τα ζώα απόψεις των Βυζαντινών αποτελούν μία μείξη αρχαιοελληνικών παραδόσεων, γνώσεων και αντιλήψεων με χριστιανικές. Ένα καλό παράδειγμα αυτού του συμφυρμού αποτελεί ο Φυσιολόγος, ο οποίος, παράλληλα με την περιγραφή των όντων της φύσης, προσδίδει σε αυτά και χριστιανικούς συμβολισμούς.

Από φιλοσοφική και θεολογική άποψη το ζήτημα έχει τεθεί ήδη πολύ πιο πριν: η Παλαιά Διαθήκη βρίθει αναφορών σχετικών με τη Δημιουργία και με τη συνύπαρξη των όντων μέσα στη φύση. Παράλληλα, η αρχαία ελληνική γραμματεία διασώζει πολλές παραδόσεις και περιλαμβάνει μεγάλο αριθμό αξιόλογων κειμένων που σχετίζονται με τη φύση, τα ζώα και τον άνθρωπο.

Εκείνο που ενδιαφέρει κατά την ενασχόληση με τον άνθρωπο και τα ζώα στο Βυζάντιο είναι μία σφαιρική διερεύνηση τόσο των σχετικών με αυτά αντιλήψεων όσο και της πολλαπλής σχέσης τους με τον άνθρωπο. Κατά την προσπάθεια να δημιουργήσουμε ορισμένες θεματικές κατηγορίες προς τις οποίες στρέφεται το ενδιαφέρον της έρευνας, διαπιστώνεται μία αντιστοιχία, κατά κάποιον τρόπο, του υλικού των πληροφοριών που διαθέτουμε με τις διαμορφούμενες κατηγορίες. Πρόκειται για υλικό που προέρχεται από τη γραμματεία και από την τέχνη αλλά και από αρχαιολογικές έρευνες. Στις κατηγορίες που ακολουθούν το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στις γραπτές πηγές και στην τέχνη, ενώ το μεγάλο κεφάλαιο της αρχαιολογίας και ζωοαρχαιολογίας δεν θίγεται, καθώς αυτό απαιτεί άλλου τύπου, σύνθετη, διεπιστημονική πραγμάτευση.

Α. Η πρώτη θεματική κατηγορία βασίζεται σε υλικό που έχει ως αντικείμενο την παρατήρηση της φύσης και θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως «θεωρητική». Κατά την Ύστερη Αρχαιότητα, αναπτύσσεται το ενδιαφέρον για τη συγγραφή εγχειριδίων Φυσικής Ιστορίας, στα οποία περιγράφονται τα ζώα με τα βασικά χαρακτηριστικά τους, όχι μόνο τα σωματικά, αλλά και τα σχετικά με τη συμπεριφορά τους. Οι συγγραφείς τους βασίζονται στη χρήση παλαιών εγχειριδίων και στην παρατήρηση της φύσης από τους συντάκτες τους. Ως παράδειγμα μπορεί να αναφερθεί ο *Λόγος εις τὴν Ἐξαήμερον* του Μ. Βασιλείου, ο οποίος αντλεί παραδείγματα από τη φύση και έχει διδακτικό χαρακτήρα. Αυτός αποτέλεσε τη βάση για τη συγγραφή μεταγενέστερων έργων, όπως της *Χριστιανικῆς Τοπογραφίας* του Κοσμά του Ινδικοπλεύστη (Στ' αι.), των *Περὶ ζῴων ἱστοριῶν* του Τιμοθέου Γάζης (Ζ' αι.), της *Ἐξαήμερου ἢ Κοσμουργίας* του

Γεωργίου Πισίδη (Ζ΄ αι.) και της πρώτης μορφής του Φυσιολόγου. Κατά τους αμέσως επόμενους αιώνες, έως τον ΙΑ΄, συντάσσονται έργα περιγραφικά, όπου παράλληλα αναπτύσσεται η συμβολική σημασία της φύσης. Κατά το ίδιο χρονικό διάστημα εμφανίζονται δέκα παραλλαγές του Φυσιολόγου, στις οποίες έχουν αυξηθεί οι αναφορές στους συμβολισμούς ζώων, φυτών και λίθων. Επιλεγμένα κεφάλαια από το υλικό των συγγραφέων που αναφέρθηκαν, αλλά και άλλων, περιλαμβάνονται στα δύο συμπληρωματικά έργα ανώνυμων συγγραφέων, που φέρουν τον τίτλο *Συλλογή τῆς περὶ ζῴων ἱστορίας* και ανάγονται στον Ι΄ και τον ΙΑ΄ αιώνα αντίστοιχα —εντάσσονται στο περιβάλλον του Κωνσταντίνου Ζ΄ και του Κωνσταντίνου Θ΄— καθώς και στην έμμετρη διασκευή του Μανουήλ Φιλή με τον τίτλο *Περὶ ζῴων ιδιότητος* (ΙΔ΄ αι.).

Β. Η δεύτερη κατηγορία πηγών για τη μελέτη της συνύπαρξης ανθρώπου και ζώων ευρίσκεται πλησιέστερα προς τον καθημερινό βίο και μπορεί να χαρακτηριστεί ως «εφαρμοσμένη». Σε αυτήν ανήκουν τα κτηνιατρικά εγχειρίδια, που αποβλέπουν στην πρόληψη και θεραπεία ασθενειών, καθώς και στην παραγωγή και διατήρηση υγιών ζώων. Καταρχάς διαθέτουμε τις επεξεργασίες των *Ίππιατρικῶν* —προέρχονται από τον Β΄ π.Χ. έως τον Γ΄ μ.Χ. αιώνα—, από τις οποίες συγκροτήθηκε, με προτροπή του Κωνσταντίνου Ζ΄, η μεγάλη ιππιατρική συλλογή, το *Corpus hippiatricorum graecorum*. Τα *Ίππιατρικά* είναι χρήσιμα για τη διάγνωση ασθενειών και τη θεραπεία όχι μόνο ίπων, αλλά και άλλων χρηστικών και παραγωγικών, μεγάλων κατά κανόνα ζώων. Εκτός του περιεχομένου, ενδιαφέρον παρουσιάζει η εικονογράφηση των ιππιατρικών κωδίκων. Εδώ ανήκουν επίσης τα *Ίερακοσόφια* και *Όρνεοσόφια* καθώς και το *Κυνοσόφιο* του Δημητρίου Πεπαγωμένου (ΙΓ΄ αι.), τα οποία συντάχθηκαν μεν κατά τους ύστερους χρόνους, είναι όμως πρωτότυπα έργα και αντανακλούν τα ενδιαφέροντα που αναπτύσσονται την εποχή αυτή.

Πλούσιες πληροφορίες πρακτικής φύσεως προσφέρουν τα *Γεωπονικά*. Αυτά, εκτός από οδηγίες για βελτίωση της γεωργίας, περιλαμβάνουν εκτενή κεφάλαια κτηνιατρικού περιεχομένου. Αναφέρονται σε ζώα (συμπεριλαμβανομένων των πτηνών) που έχουν υπό την ευρύτερη έννοια σχέση με την αγροτική ζωή, π.χ. στα βοοειδή, στους χοίρους αλλά και στον σκύλο, και αποσκοπούν στη βελτίωση της παραγωγής τους και στη διατήρηση της καλής υγείας τους. Η επιλογή των κεφαλαίων δηλώνει τα είδη των ζώων που διαβίωναν μαζί με τον άνθρωπο, είτε μεμονωμένα είτε ως ποίμνια. Το ενδιαφέρον για την υγεία και την αναπαραγωγή των μεγάλων ζώων την εποχή αυτή (Ι΄ αι.) οφείλεται προφανώς στην ανάπτυξη της αγροτικής παραγωγής και στην αύξηση της σημασίας του ιππικού για τον στρατό.

Στον κεφαλαιώδη τομέα της αγροτικής παραγωγής και του αγροτικού βίου γενικότερα τα ζώα, όπως είναι ευνόητο, γίνονται αντικείμενο φροντίδας, προκειμένου να προσφέρουν εργασία, να αξιοποιηθούν ως είδος διατροφής και να παραγάγουν προϊόντα που θα αποτελέσουν την πρώτη ύλη για την δημιουργία διαφόρων ειδών απαραίτητων για τη διαβίωση του ανθρώπου. Στην αγροτική ζωή είναι προφανής ο συνδυασμός και η αλληλεξάρτηση της γεωργίας με την κτηνοτροφία, δραστηριότητες, οι οποίες συχνά αναπτύσσονται η μία εις βάρος της άλλης αλλά και αλληλοσυμπληρώνονται, όπως π.χ. η χρήση της κόπρου των ζώων στις καλλιέργειες, για την οποία μάλιστα δίδονται στα Γεωπονικά εξειδικευμένες οδηγίες. Επίσης, στα Γεωπονικά παρέχονται οδηγίες για όψεις του αγροτικού βίου, όπως η θήρα και η αλιεία (τρόποι κυνηγίου, συντήρηση των θηραμάτων, είδη δολώματος κ.ά.). Ειδικά για την αλιεία ο Λέων Στ' είχε απολύσει πέντε νεαρές (56-57, 102-104), με τις οποίες καθορίζονταν τα επιτρεπόμενα όρια, μέσα στα οποία οι αλιείς είχαν δικαίωμα να αναπτύξουν τις επαγγελματικές δραστηριότητές τους.

Εναργή εικόνα της ζωής στη βυζαντινή ύπαιθρο παρέχει ο Γεωργικός Νόμος (περί το έτος 700). Τα κτήνη κατέχουν κύρια θέση και η αξία τους για τον αγρότη προκύπτει, συν τοις άλλοις, από τις προβλεπόμενες ποινές για τις περιπτώσεις απώλειας ξένου ζώου ή πρόκλησης ζημιών σε αυτά. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι τα τεράστια κοπάδια ίπων και ιπποειδών, βοών και αιγοπροβάτων, που αναφέρονται στον Βίο του Φιλαρέτου και σε ιστορικά έργα, όπως για παράδειγμα του Ιωάννη Κιννάμου (τέλη ΙΒ' αι.) και του Ιωάννη Καντακουζηνού (ΙΔ' αι.), επηρέαζαν καθοριστικά τη χλωρίδα των περιοχών όπου διαβίωναν. Ενδιαφέρον υλικό για την κτηνοτροφία προσφέρουν και έγγραφα μονών που περιλαμβάνουν πράξεις δωρεών και αγοραπωλησιών. Παράθεση των ποικίλων ειδών ζώων (μεταξύ των οποίων πτηνών), που εκτρέφονταν στα κτήματα μεγάλων γαιοκτημόνων στο Βυζάντιο, γίνεται σε προνομιακά έγγραφα του ΙΑ' αι. και εξής. Παράλληλα με τον αγροτικό βίο, στη ζωή στην πόλη μαρτυρείται επίσης η ύπαρξη οικόσιτων παραγωγικών ζώων, όπως είναι βέβαια αναμενόμενο, αλλά και ζώων συντροφιάς μέσα στο σπίτι.

Στο Έπαρχικόν βιβλίον (αρχές Ι' αι.) περιλαμβάνονται ρυθμίσεις για την εμπορία ζώντων ζώων και σφαγίων, ιχθύων και προϊόντων που προέρχονται από αυτά. Εκτός από την Κωνσταντινούπολη και τις άλλες πόλεις, χώρος διεξαγωγής εμπορίου ζώων αποτελούσαν οι εμποροπανηγύρεις. Από τον Τιμαρίωνα (ΙΒ' αι.) αποκομίζουμε ζωντανή εικόνα της αγοράς της Θεσσαλονίκης.

Γ. Μία άλλη κατηγορία κειμένων, η οποία προσφέρεται για τη μελέτη της σχέσης του ανθρώπου με τα ζώα και τα προϊόντα τους, αφορά στη διατροφή, η οποία προσφάτως έχει ελκύσει το ενδιαφέρον της έρευνας. Στα έργα των βυζαντινών ιατρών περιλαμβάνονται πολλές σχετικές συμβουλές, ενώ επιπλέον διαθέτουμε συγγράμματα που αναφέρονται αποκλειστικά στη διατροφή, στα οποία η ύλη κατατάσσεται είτε αλφαβητικά κατά είδος τροφής είτε κατά μήνα, προτείνονται δηλαδή, τα είδη που θα έπρεπε να καταναλώνει ο άνθρωπος στις διάφορες εποχές του χρόνου, ώστε να παραμένει υγιής. Οι περισσότεροι συγγραφείς βασίζονται στον Γαληνό. Στην ύστερη περίοδο ανήκουν οι έμμετρες σατυρικές συνθέσεις *Πουλλόλογος* (ΙΓ' αι.) και *Παιδιόφραστος διήγησις περί ζώων τῶν τετραπόδων* (ΙΔ' αι.), οι οποίες μεταξύ κοινωνικής κριτικής και ποικίλων πληροφοριών περιλαμβάνουν πολλές αναφορές στις κατηγορίες των τετραπόδων και των πτηνών, των οποίων το κρέας και τα προϊόντα αποτελούσαν είδη διατροφής, και όχι μόνο. Στην έρευνα τη σχετική με τη διατροφή, τις τελευταίες δεκαετίες προσφέρει πολύτιμες υπηρεσίες η ζωοαρχαιολογία και προβλέπεται να αυξηθεί κατά πολύ η συμβολή της στο μέλλον.

Δ. Τα κείμενα προσφέρουν επίσης σημαντικές πληροφορίες για τη χρήση των ζώων στον δημόσιο βίο, που αποτελεί μία ακόμη πτυχή της συνύπαρξης και συνεργασίας του ανθρώπου με τα ζώα στο Βυζάντιο. Αφορά τη χρήση τους στην επικοινωνία, στον στρατό και σε άλλες κρατικές υπηρεσίες. Τα ζώα, και συγκεκριμένα οι ίπποι και τα άλλα υποζύγια, ήταν απαραίτητα για τη λειτουργία του ταχυδρομείου και των σχετικών κρατικών υπηρεσιών (μετακίνηση αξιωματούχων κλπ.). Στη νομοθεσία εντοπίζονται σχετικές διατάξεις, μεταξύ άλλων για την υποχρεωτική διάθεση ζώων από τον πληθυσμό για τις κρατικές ανάγκες, αλλά και για τη διαφύλαξη της καλής φυσικής τους κατάστασης από καταχρήσεις εκ μέρους του ανθρώπου. Στον στρατό, ίσως κυρίως σε αυτόν, τα ζώα ήταν απαραίτητα: για τις μετακινήσεις του στρατεύματος, την μεταφορά τής σκευής του και των εφοδίων, για την έλξη πλοίων, ενώ για τις πολεμικές συγκρούσεις απαραίτητοι ήταν κυρίως οι ίπποι. Για τον επισιτισμό των ανδρών ως επί το πλείστον ταριχεύονταν το κρέας, ώστε να διατηρείται για αρκετό χρονικό διάστημα, ενώ μικρά ζώα και πτηνά προβλεπόταν να ευρίσκονται στην εφοδιοπομπή, όταν συμμετείχε στην εκστρατεία ο ίδιος ο αυτοκράτορας. Η διάθεση ζώων προς το κράτος αποτελούσε ένα είδος υποχρέωσης των υπηκόων, ενώ οι επιτάξεις και αρπαγές κτηνών ήταν σύνηθες φαινόμενο ανάλογα, με τις συνθήκες. Σε περιπτώσεις

έκτακτης ανάγκης, όπως σε πολιορκίες, προσπαθούσαν να προφυλάξουν τα ζώα ή, αντίθετα, προκειμένου να επιβιώσουν, έτρωγαν ζώα που υπό κανονικές συνθήκες δεν συνήθιζαν να καταναλώνουν, π.χ. άλογα. Η ταρίχευση κρέατος εξασφάλιζε τροφή για τον απειλούμενο πληθυσμό, χωρίς να καταναλώνονται νερό και ζωοτροφές για τη συντήρηση ζώντων ζώων.

Η στάθμευση ή διέλευση στρατευμάτων, έστω και οικείων, σε μία περιοχή είχε σοβαρό αντίκτυπο στην πανίδα της, λόγω της ύπαρξης στρατιωτικών ζώων και της μεγάλης επιβάρυνσης που αυτά προκαλούσαν μέσω της βόσκησης και της συλλογής χόρτου. Τα κτήνη μιας περιοχής αποτελούσαν μέρος της λείας των αντίπαλων δυνάμεων, ενώ ήταν σύνηθες το φαινόμενο της εξόντωσης ζώων μέσα στο πλαίσιο των γενικότερων καταστροφών, που προξενούσαν συνειδητά, προκειμένου να φέρουν σε δύσκολη θέση τον αντίπαλο. Ορισμένες νύξεις για τον ιδιαίτερα αρνητικό αντίκτυπο που είχε για τους πολεμιστές η απώλεια του αλόγου τους μαρτυρούν τη μεγάλη υλική αξία που είχαν τα ζώα αυτά για τους ίδιους, το στράτευμα και την κοινωνία γενικότερα.

Ε. Πλούσιες πληροφορίες για τη σχέση ανθρώπου και ζώων στο Βυζάντιο προσφέρουν τα έργα της τέχνης και η αρχαιολογική μαρτυρία. Σκηνές από τον αγροτικό βίο παρέχουν σχετικές παραστάσεις στη βυζαντινή τέχνη, κυρίως σε εικονογραφημένα χειρόγραφα. Εδώ, βέβαια, εναπόκειται στον μελετητή του βίου των Βυζαντινών να διακρίνει την πραγματική πληροφορία από την επανάληψη τυποποιημένων μοτίβων. Επιπλέον, αρκετά συχνές είναι οι απεικονίσεις δείπνων στη βυζαντινή τέχνη. Ήδη έγινε νύξη των πολύτιμων υπηρεσιών που προσφέρει η ζωοαρχαιολογία, αλλά το κεφάλαιο της αρχαιολογίας και ζωοαρχαιολογίας απαιτεί άλλου τύπου διεπιστημονική παρουσίαση.

Κλείνοντας τη συνοπτική αυτή επισκόπηση που έχει θέση εισαγωγής στη θεματική του Συμποσίου, θεωρώ χρήσιμο να σκιαγραφήσω τις τάσεις της έρευνας της σχετικής με τα ζώα στο Βυζάντιο. Για τον σκοπό αυτόν παραθέτω στη συνέχεια τίτλους από τη σχετική με τα ζώα και τον άνθρωπο στο Βυζάντιο βιβλιογραφία, που δημοσιεύθηκαν κατά την τελευταία δεκαετία. Οπωσδήποτε ο κατάλογος δεν είναι εξαντλητικός και περιορίζεται σε μονογραφίες και πρακτικά συνεδρίων. Στο τέλος γίνεται αναφορά τριών ακόμη —εκτός του παρόντος— συνεδρίων καθώς και μιας αξιολογικής βάσης δεδομένων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Η Μέλισσα και τα προϊόντα της, Στ' Τριήμερο Εργασίας (Νικήτη, 12-15 Σεπτ. 1996), Αθήνα 2000.

M.-C. Marandet (εκδ.), *L'homme et l'animal dans les sociétés méditerranéennes*, 4e journée d'études du Centre de recherches historiques sur les sociétés méditerranéennes et du pôle universitaire européen de Montpellier et du Languedoc-Roussillon. Université de Perpignan, 20 novembre 1998, Perpignan 2001.

S. J. Garvie-Lok, *Loaves and Fishes: A Stable Isotope Reconstruction of Diet in Medieval Greece* (Διδ. διατρ. University of Calgary, Alberta 2001).

M. P. Ciccarese (εκδ.), *Animali simbolici: alle origini del bestiario cristiano* [Biblioteca Patristica 39], τόμ. 1 Bologna 2002, τόμ. 2, 2007.

A. Κ. Σινάκος, *Άνθρωπος και περιβάλλον στην πρωτοβυζαντινή εποχή (4ος-6ος αι.)* [Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών 3], Θεσσαλονίκη 2003.

I. Κ. Καράκωστας - Α. Χ. Μπρεδήμας (εκδ.), *Η προστασία των ζώων και το δίκαιο*, Αθήνα-Κομοτηνή 2004.

M. Kokoszko, *Ryby i ich znaczenie w życiu codziennym ludzi późnego antyku i wczesnego Bizancjum (III-VII w.)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łodz 2005.

W. Mayer - S. Trzcionka (εκδ.), *Feast, Fast or Famine. Food and Drink in Byzantium* [Byzantina Australensia 15], Brisbane 2005.

Αι. Θ. Τσάκα, *Ένζωδες παραστάσεις της μέσης βυζαντινής περιόδου. Συμβολική και διακοσμητική λειτουργία. Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία. Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών 2006.*

A. McCabe, *A Byzantine Encyclopaedia of Horse Medicine. The Sources, Compilation, and Transmission of the Hippitrica* [Oxford Studies in Byzantium], Oxford 2007.

D. Mylona, *Fish-Eating in Greece from the Fifth Century B.C. to the Seventh Century A.D.: A Story of Impoverished Fishermen or Luxurious Fish Banquets*, Oxford 2008.

L. Brubaker - K. Linardou (εκδ.), *Eat, Drink and Be Merry (Luke 12:19). Food and Wine in Byzantium: Papers of the 37th Annual Spring Symposium of Byzantine Studies*. In Honour of Professor A. A. M. Bryer, Birmingham 2008.

Η Ιστορία του ελληνικού γάλακτος και των προϊόντων του. Ι΄ Τριήμερο Εργασίας (Ξάνθη, 7-9 Οκτωβρίου 2005) [Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς], Αθήνα 2008.

V. Ortoleva – M.-R. Petringa (εκδ.), *La veterinaria antica e medievale. Testi greci, latini, arabi e romanzi, Atti del II Convegno internazionale* (Catania, 3-5 ottobre 2007), Catania 2009.

H. Kroll, *Tiere im Byzantinischen Reich. Archäozoologische Forschungen im Überblick* [Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 87], Mainz 2010.

S. Lazaris, *Art et science vétérinaire à Byzance. Formes et fonctions de l'image hippiatrice* [Bibliologia 29], Turnhout 2010.

M. Χρόνη, *Ζωϊκά προϊόντα στην διατροφή και σέ ιατρική χρήση στο Βυζάντιο. Συμβολή στην μελέτη των αντίληψεων για τὰ ζώα και την χρήση των προϊόντων τους κατά την βυζαντινή περίοδο*. Διδ. διατρ. Τμήμα Φιλολογίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών 2010.

Ch. Bourbou, *Health and Disease in Byzantine Crete (7th-12th Centuries AD)* [Medicine in the Medieval Mediterranean], Ashgate 2011.

Fauna and Urban Space, A three-day conference organised by the Department of Medieval Studies. Central European University in Budapest 17th-19th March 2008 (<http://www.beasts-in-the-woods.org>).

International Medieval Congress. University of Leeds, 7-10 July 2008. Strands:

https://imc.leeds.ac.uk/dbsql02/AQueryServlet?*id=30&*formId=30&*context=IMC&conference=2008&sessionId=2500&chosenPaperId=&*servletURI=https://imc.leeds.ac.uk/dbsql02/AQueryServlet

Les équidés dans l'Antiquité tardive et à Byzance. Journées internationales d'étude. (MISHA) Strasbourg, 6-7 novembre 2009 (http://www.alsace.cnrs.fr/archive_actu/SCOM/cheval_byzance_6et7nov09.pdf).

The Medieval Animal Data-Network (MAD): <http://www.imareal.oeaw.ac.at/mad>.